

НАРОДНЕ ОПЛАКУВАННЯ ТА ЦЕРКОВНЕ ВІДСПІВУВАННЯ ПІКІЙНОГО В СЕРЕДОВИЩІ БОЛГАРСЬКОЇ ДІАСПОРИ В УКРАЇНІ

Наталія Краско

Ритуальний супровід смерті залишається одним із найконсервативніших обрядових комплексів, що існує протягом усієї історії людства. Ставлення окремої людини чи суспільства до смерті постає як визначальне по відношенню до життя та його цінностей. Смерть завжди сприймалась, як невід’ємна частка світобудови, була активним початком, без якого був би неможливим будь який розвиток соціуму. Поховально-поминальна обрядовість виступає культурним універсалом будь якої соціальної спільноти.

В даній статті зроблено спробу проаналізувати ставлення болгар України до народно-го оплакування і церковного відспівування покійного, розкрити функціонування традиції, чинники її побутування, фактори сталості та інноваційний потенціал, вплив зовнішнього середовища на внутрішні етнічні реалії.

Основним джерелом даного дослідження є власне польові матеріали автора, що збиралися в болгарських селах України та Слівенський обл. (Р. Болгарія), а також матеріали архіву лабораторії кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та архіву Центру болгаристики Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького.

Ключові слова: болгарська діаспора в Україні, поховальна обрядовість, народне оплакування – «нарежданє», церковне відспівування

Ritual ceremony of death remains one of the most conservative ceremonial complexes that exists throughout the history of the mankind. The attitude of an individual or the society to the death occurs as a determinant relating to the life and its values. The death was always perceived as an integral part of the universe, was active beginning, without which any development of the society would be impossible. Burial and funeral ceremonialism is a cultural universal of any social community.

The article deals with the attempt to analyze the attitude of the Ukrainian Bulgarians to the folk mourning and church funeral service of the decedent, to reveal the functioning of the tradition, the factors of its existence, the factors of sustainability and innovation potential, the influence of the external environment on domestic ethnic realities.

The main source of this study is the author’s actual data that were gathered in the Bulgarian villages of Ukraine and Sliven region in Bulgaria, as well as the data from the archive of the laboratory of the Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine at Odessa I. I. Mechnikov National University and the archive of the Bulgarian Centre at Melitopol B. Khmelnytskyi State Pedagogical University.

Key words: Bulgarian Diaspora in Ukraine, funeral ceremonialism, folk mourning – “narezhdane”, church funeral service

Традиційний вид оплакування «*нареждане*» (Бессарабія, Таврія, метрополія), «*оплакване*» (метрополія) відноситься до обов'язкових обрядодій, якими визначається правильне прощання з небіжчиком. Оплакуючи покійного, відзначають його добрі вчинки, скорботу близьких, передають вітання померлим родичам на «той світ».

Усі дослідники та респонденти зазначають, що найважливішим ритуалом в болгарській народній поховальній обрядовості є оплакування «*нареждане*». Це є обов'язковою формою прояву поваги та любові до мертвого. Значимість цього ритуалу підтверджується народним прислів'ям: «*Сватба без гайда и мъртвец без тъжачка не бива*» (Вакарелски 1990: 68–69). Цей бік менталітету болгар увійшов і в болгарську гумористичну культуру, в якій болгарин визначається найбільш гарним в скорботі. Наприклад анекдот, де в жартівливій формі дається порада неодруженим юнакам: «*Ако искаш да имаш жена – добра любовница, ожени се за французойка. Ако искаш добра домакния и майка, ожени се за германка. Ако искаш добре да те оплачи, когато умреш, ожени се за българка!*» (Иванова 2000: 9), окрім того що анекдот викликає усмішку, він також дає чітке розуміння необхідності «*нареждане*» в традиційній культурі болгар, і визначає стать особи яка оплакує покійного.

Серед болгар оплакування, деякою мірою, вважається більш важливим ніж церковне відспівування. Основною рисою «*нареждане*» є голосний та сильний плач з причитаннями. Загальним є вірування, що поховання без оплакування приносить біду. Вірять, що такий покійний здатний перевтілитися і стати «*върколак*», «*вампири*» (Микитенко 2010: 34). Усі респонденти як в Україні так і в метрополії, зазначають, що скорбота повинна бути виражена, що її не можна здержувати, але кожен виражає скорботу по своєму. Справжнє оплакування потребує особливого вміння: «*Да се чує плач до небесата*», «*Провикват на висок глас, да се чує и на земята и на небето за мъката, за раздяла, за изпрацтане далечно и завинаги*»¹. Це є магічно-заклинальна функція оплакування (умилостивити покійного, щоби не повернувся), а також і очищувальна – щоби стихла скорбота, дійшовши своєї межі, почала стихати, пройшла туга. Тому народ каже: «*Да си вдигна гласа, че да ми олекне*» (Старева 2005: 303).

Дослідники зазначають, що в різних випадках плачі відмінні за змістом, структурою та тривалістю. В оплакуваннях доньки за матір'ю підкреслюється її сирітство та безпорадність; дружини за чоловіком – туга і біль від розлуки;

¹ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Гавраїлово Слівенського району (Р. Болгарія) липень 2012 р.

матері за дитиною – звернення до Бога з проханням повернути дитину. В деяких оплакуваннях простежуються і тонкі межі між проханнями та докорами в адресу хвороби, смерті а подекуди навіть Всевишнього (Вакарелски 1990: 71–73). У разі смерті молоді людини оплакування починається відразу, людини старшого віку – коли небіжчика «приготують», малих дітей до (10 років) також заведено оплакувати, але плачі в цьому випадку бувають короткими, як і за старими чоловіком чи жінкою (Микитенко 2010: 35).

Мертвого оплакують близькі родички, низько нахилившись над тілом. Однак стежать щоби на померлого не потрапили сльози. За повір'ям, таким чином, покійного можна приплакати *«ще се приплачи»*, тобто він буде снитися вночі, а душа буде ходити по хаті *«жа оди по къщата»*. Безперервні оплакування та плачі на могилі, за народними віруваннями бентежать та набридають покійному, що відображено в народному фольклорі (Вакарелски 1990: 73). Туга і страждання живих за покійним заважають йому, порушують його спокій на небесах, тягнуть його на землю, причиняють біль, розгубленість і самотність (Вакарелски 1990: 73; Старева 2005: 304).

В оплакуваннях простежуються народні вірування в смерть-сон: *«Милата ми, подружка, встани, ... за ко си заспала...»*². А також в смерть як небуття. В старовинній пісні-оплакуванні зазначається, що мертво поховане тіло стає їжею для земляних черв'яків: *«[...] Бело лице мухла фати, очине й черви клочат [...]»* (Кауфман 1988: 15). Вірування у смерть, як у друге життя відображається в причитанні: *«Изпрувудихме те ду твоята нова къща...»*³.

Опитуючи інформантів щодо звичаю оплакувати померлого, ми стикнулися з проблемою відтворення такого плачу, але отримали перекази того, що зазвичай промовляють при оплакуванні: *«[...]и как на гости ходиха, и как я по-срещаха... и как я гостуваха...»*⁴. Наше прохання іноді викликало подив: *«Как ша плача, ако няма умрело? Пак и на умрялото не всеки мой да плачи... Тей, ша каже няколко приказки... или мисленно...»*, *«Стиска ми гърло, не моя да кажа*

² Польовий матеріал автора. Аудіо записи оплакування та відспівування під час спостереження похорону Хіневої М. І. жительки с. Богданівки Приазовського р-ну Запорізької обл. в травні 2009 р.

³ Польовий матеріал автора. Аудіо записи оплакування та відспівування під час спостереження похорону Хіневої М. І. жительки с. Богданівки Приазовського р-ну Запорізької обл. в травні 2009 р.

⁴ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл.

нищу»⁵. «Померлі ніби заражають живих мовчанням, через що живі набувають ознак померлого: на певний час втрачають дар мови» (Коваль-Фучило 1999: 33).

Респонденти в Приазов'ї зазначали, що оплакувати померлого можуть не тільки рідні, а й усі, для кого смерть певної людини є горем і великою втратою. «У нас і чужді плачат, нареждат. Секи, на когу му жалко»⁶, надаючи визначення традиційному болгарському оплакуванню: «Нареждане – то слуга и ти ги изкарваш на песен»⁷, тобто голосні та протяжні причитання. Під час спостереженого нами похорону, нам вдалося зафіксувати кілька таких оплакувань. Наприклад, від зовиці померлої, під час якого вона докоряла невістці, що та не жаліючи себе працювала по господарству: «Бульо, виж и патките и пипер... Бульо, синку устави... Бульо...», від сусідки та подруги дитинства: «Подружка, ко направила?... Милата ми подружка... [...] От детството ми подружка... За ко си заспала? Дуваждаше ми на гости, а сега аз да ходя на гробище...»⁸ та ін.

Підтвердженням сприйняття «нареждане», як необхідної і дуже важливої складової поховального обряду, є розповідь однієї з респонденток, що пригадала, як її мати ще будучи живою і здоровою просила доньок, щоби вони показали як будуть оплакувати її, якщо помре. І вони з сестрою зробили щось на кшталт репетиції. «Аз думам: «Ма, знаеш ли ко? Давай убличи се, кък да те хураним, и аз та уплаквам. (сміється) Тя вика: «Давай!» Пустиламе черга. Мама са убличат сичкуту. [...] Мама: «Да знам кък ша плачиш – трябва да чуя». И аз [...] и плача: «Мамо, мамо, хубавата ми майка! Красивата, ми майка! За ко ма устави, мамо? Що не жувя със нас? [...]» «Вот – казва – аз сетня съм доволна. Знам че ти ша ма уплачеш»⁹.

Спостерігаючи за похороном (с. Богданівка, Приазовський р-н, Запорізька обл.), ми звернули увагу, що оплакування мають різний емоційний рівень. Найсильнішими і більш жалісними вони стають в момент приходу нового сусіда чи родича проститися з небіжчиком: «Нямаш пойчи майка... Нямаш майка

⁵ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл.

⁶ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю під час проведення етнографічної експедиції в травні 2009 р. в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл.

⁷ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю під час проведення етнографічної експедиції в травні 2009 р. в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл.

⁸ Польовий матеріал автора. Аудіо записи оплакування та відспівування під час спостереження похорону Хіневої М. І. жительки с. Богданівки Приазовського р-ну Запорізької обл. в травні 2009 р.

⁹ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю під час проведення етнографічної експедиції в травні 2009 р. в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл.

– *няма кой да ти чака... кой ти посреща...*»¹⁰, далі оплакування посилюються під час виносу труни з тілом з хати та з двору: *«Каде заминаваш? На кого ме оставаш?»*¹¹, і в останнє перед опусканням труни в могилу *«Ти остави такъв дом, а пак тук няма ни прюзорци ни врати...»*¹². Решту часу присутні тихенько розмовляють і час від часу можна чути поодинокі схлипування. Після опускання труни і закопування могили плачі припиняються. По дорозі до дому вже не можна плакати. Люди повертаються в свій світ.

Вище зазначалося, що в болгарській поховальній традиції *«нареждане» «оплакване»* є більш важливим ніж церковне відспівування. Вважається, що мертвий може бути не відспіваний священиком, але не може бути похованим без оплакування (Вакарелски 1990: 69). Однак це не означає, що священик зовсім не є присутнім на церемонії поховання. Поховальний обряд повсюдно здійснюється в присутності священика який відспіває душу померлого в домі покійного чи на цвинтарі. В день похорону, запрошували священика, який читав над небіжчиком молитву в домі чи на подвір'ї, супроводжував траурну процесію і здійснював завершальний ритуал на кладовищі при закопуванні могили. Церковне відспівування повсюди здійснюється з усвідомленням його необхідності. Коли немає можливості запросити священика в день поховання, то відспівування відбувається в інший поминальний день (Вакарелски 1990: 106).

Таке двояке ставлення до оплакування і відспівування спостерігається і сьогодні. *«Сват почина – сваха нареждаше. Споминава кък са живяха, колко години... кък боля... всичко това! А багюшка каза: «Сълзите му не трябват. Трябва му мулитви. Мулитви да четът!» [...] Плач нищу не му даде. Плач... сълзи...»*¹³. *«Опелото то е задължително. По едно време са ги внашали във църквата. Да, задължително беше. Чете им попа. Стои в църквата и час може, докато мине молитвата. Като тръгват за гробищете тогава го внасят в църквата, преди да заровят»*¹⁴.

¹⁰ Польовий матеріал автора. Аудіо записи оплакування та відспівування під час спостереження похорону Хіневої М. І. жительки с. Богданівки Приазовського р-ну Запорізької обл. в травні 2009 р.

¹¹ Польовий матеріал автора. Аудіо записи оплакування та відспівування під час спостереження похорону Хіневої М. І. жительки с. Богданівки Приазовського р-ну Запорізької обл. в травні 2009 р.

¹² Польовий матеріал автора. Аудіо записи оплакування та відспівування під час спостереження похорону Хіневої М. І. жительки с. Богданівки Приазовського р-ну Запорізької обл. в травні 2009 р.

¹³ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл.

¹⁴ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Гавраїлово Слівенського району (Р. Болгарія) липень 2012 р.

За відповідями болгар в Україні, сьогодні присутність священика є обов'язковою: «Поканихме батюшку и той опело му направи... Поиска сам [мертвий] до го отпее поп. И на гробище го носихме със батюшкой...», «Аз казах на децата ми, като ща умра – да ме внесът във черквата!»¹⁵. «Брат когату ми умря в Ботево, там от черквата ходиха певчи. Те пяха цяла ноц. [...] Ну а преди погребване пак дойдоха»¹⁶.

Окремо потрібно зазначити, що в радянський період, починаючи з 30-х років ХХ ст., церкви в болгарських селах руйнувалися, а відтак нівелювалося і значення церковного відспівування. В поховальну обрядовість було запроваджено традицію супроводження траурної процесії духовою музикою. Однак, це нововведення не знайшло підтримки в сільському суспільстві болгар України. Старі люди, залишалися вірними традиціям і відмовлялися від оркестрового супроводу.

Момент церковного відспівування повернувся в обрядодії поховального ритуального комплексу болгарської діаспори в Україні з набуттям незалежності держави, коли почали відбудовуватися церкви в селах, з'явилися сільські священики. Здійснення церковного відспівування, єдиного релігійного християнського компонента в поховальній обрядовості, деякою мірою зумовлюється певною урочистістю, але основним чинником його включення в поховальний обрядовий комплекс є підсвідоме сприйняття його як культу та апотропейного заходу по відношенню до померлого.

Отже, можемо стверджувати, що «*нареждане*», як вид прощання з небіжчиком, є досить стійкою традицією, під час якого звертаються до покійного з проханням про прощення, прощають покійному усі образи, кривди, якісь негарні дії чи вчинки, щодо людини яка прийшла прощатися та згадки про спільне життя, особисте ставлення, привітання родичам на «тому світі» і, таким чином зберігається між поколіннями общинно-родовий зв'язок. Оплакування рідними і близькими вважається їх родинним та громадським обов'язком – відданням любові та пошани покійному. Присутність священика та певні поховальні церковні ритуали, які були знехтувані в радянський період, знову відроджуються і стають необхідними в здійсненні поховального обряду.

¹⁵ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю з жителями с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл.

¹⁶ Польовий матеріал автора. Аудіо записи інтерв'ю під час проведення етнографічної експедиції в травні 2009 р. в болгарських поселеннях Приазовського р-ну Запорізької обл.

Бібліографія

- Вакарелски 1990*: Вакарелски, Х. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. София: Издателство на БАН, 1990.
- Державин 1914*: Державин, М. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская, Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. София: СБНУ, 1914.
- Иванова 2000*: Иванова, Р. Обредите от жизнения цикл – традиция и съвременност. – В: Жизненият цикл: Доклади от българо-сръбска научна конференция 12–16 юни 2000. София, 2000, 5–10.
- Кауфман, Кауфман 1988*: Кауфман, Н., Д. Кауфман. Погребални и други оплаквания в България. София: Издателство на БАН, 1988.
- Коваль-Фучило 1999*: Коваль-Фучило, І. Екзистенціал мовчання в етнології та культурі. – Вісник Львівського університету. Серія філологічна – Вип. 27/1999, 32–40
- Микитенко 2010*: Микитенко, О. О. Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2010.
- Старева 2005*: Старева, Л. Български обичаи и ритуали: раждане; сватба; сбогуване – ритуали, забрани, гадания, предсказания, вярвания, обредни вещи, храни и символи, благослови, песни, молитви. София: Труд, 2005.